

Яна ПАРТОЛА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5503-2208>

кандидатка мистецтвознавства, доцентка, кураторка музею Харківського академічного українського драматичного театру ім. Т. Шевченка
вул. Сумська, 9, Харків, 61057, Україна
e-mail: partola1905@gmail.com

УДК 792.03.072.2.071.4:78.01.03](477.54)"19"
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/prc.75.17-26>

ХАРКІВ ТЕАТРАЛЬНИЙ ВАЛЕРІЯ АЙЗЕНШТАДТА

(До 100-річчя від дня народження)

Анотація. Стаття присвячена дослідженню життя, науково-педагогічної та критичної діяльності видатного українського театрознавця, доктора мистецтвознавства Валерія Миколайовича Айзенштадта. Висвітлено етапи його професійного становлення у складні часи ідеологічного тиску та репресій. Особливу увагу приділено театральній публіцистиці В. Айзенштадта, а також унікальному внескові у створення першої в тогочасному Радянському Союзі спеціалізованої музично-театральної бібліотеки. На основі спогадів сучасників, архівних матеріалів та збірки рецензій “Харків театральний” реконструйовано цілісний портрет вченого.

Ключові слова: Валерій Айзенштадт, театрознавство, театральна критика, Харків, історія театру, Харківська спеціалізована музично-театральна бібліотека.

“[...] Він був одним з тих студентів, яким заведено пишатися у будь-якому виші” [9]. Саме так схаактеризував свого часу Валерія Айзенштадта не менш легендарний випускник катедри театрознавства Харківського театального інституту Борис Поюровський¹. І цим словам не заперечиш. Валерій Миколайович (за паспортом Кінович) Айзенштадт був випускником першого набору (1944–1949) щойно утвореної катедри театрознавства, його ім’я стало відомим одразу по завершенню навчання у театральних колах як театального рецензента, згодом як творця першої в тодішньому Радянському Союзі музично-театральної бібліотеки, видатного науковця та педагога. Півстоліття він був літописцем харківської сцени, з його рецензіями зв’язали свої творчі здобутки, успіхи чи невдачі режисери та актори, вони були незаперечним камертоном для професіоналів і любителів театру, їх

Валерій Айзенштадт

цитували (часом навіть не здогадуючись, що голова екзаменаційної комісії та неодноразово цитований В. Ніколаєв – це одна особа) і продовжують цитувати у своїх дипломних роботах кілька поколінь студентів-театрознавців. У 1996 році Валерій Миколайович видав обрані статті та рецензії 1950-х–1980-х років окремою збіркою під назвою “Харків театральний”. Яким же був театральний Харків Валерій Айзенштадта, яким він його фіксував у своїй публіцистиці, творив своєю присутністю й діяльністю на ниві театрознавства та театральної педагогіки?

¹ Поюровський (Гольдштейн) Борис Михайлович (1933–2016) – театрознавець, театральний критик, педагог. Кандидат мистецтвознавства. У 1955 р. закінчив театрознавчий факультет Харківського театального інституту. Б. Поюровський автор понад трьох тисяч статей, нарисів. Основні роботи присвячені проблемам сучасного театру, драматургії, культурології, естраді, телебаченню.

Валерій Айзенштадт з батьками. Середина 1930-х рр.

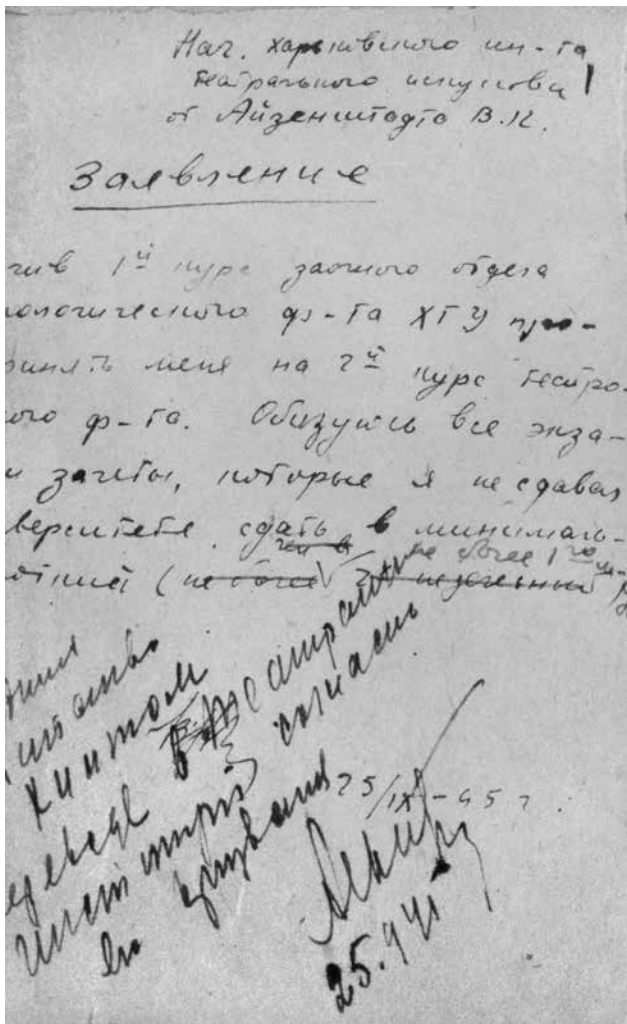
Формування Валерія Айзенштадта як людини і становлення у професії припали на час складний та суперечливий, що позбавляв людину всього людського, час усеохопного ентузіазму, ідеологічного шалу та репресій, жахів воєнного часу й нелегких буднів післявоєнної відбудови, ганебних антисемітських кампаній і тотального наступу на мистецьку сферу. І все той самий час безпосередньо впливав на його науковий та критичний доробок. Здійснюючи перші кроки у професії, молодий критик потрапив у полон панівної ідеології, про що не без іронії згадував через роки: “Восени 1947 р., будучи на третьому курсі театрознавчого відділення Харківського театрального інституту й охоплений патріотичним підйомом напередодні “круглого” державного ювілею, що наближався, я за пару вечорів написав статтю, де прославляв радянський театр, “провідний театр світу”, природно, протиставляючи його “занепадницькій” буржуазній культурі. На мій подив ця наївна стаття була повністю і без виправлень надрукована республіканською газетою “Радянське мистецтво” [1, с. 3]. Але, зрештою, йому вдалося вислизнути з тої омани, зберегти тверезість науково-критичної думки, зважати перш за все на професійні критерії в оцінках та судженнях, а головне залишатися Людиною. Портрет Валерія Айзенштадта, який вимальовується з відгуків та спогадів його сучасників, друзів та колег, – це образ людини чесної, порядної й делікатної, інтелектуала з енциклопедичними знаннями, відданого своїй справі, небайдужого до колег і студентів, самокритичного та іронічного, з неймовірним почуттям гумору, відкритого і доволі простого у спілкуванні. “Він був інтелігентом та інтелектуалом до мозку кісток, але при всьому тому він не був занудою і педантом. Він був просто дуже гарною людиною” [6].

І час, і життя були непростими, зрештою, як зауважив у своїх спогадах Анатолій Житницький² щодо цього: “Воно було достатньо складним, це життя, щоб сказати, що Валерію Миколайовичу все давалося легко, але недостатньо складним, щоб назвати його драматичним чи трагічним” [6]. Народився Валерій Айзенштадт 11 червня 1926 р. у Харкові в родині досить далекій від творчо-мистецьких кіл. Батько, Ківа Григорович, працював на різних промислових підприємствах, тривалий час – на Харківському канатному заводі. Мати, Соф’я Михайлівна, була лікарем-терапевтом. Під час війни родина виїхала в евакуацію до Ташкенту, де Валерій закінчив школу та вступив на підготовчі курси до Харківського інсти-

туту інженерів залізничного транспорту, також евакуйованого до Середньої Азії. Проте, повернувшись до Харкова, пов’язувати свою долю з романтикою залізничних доріг не захотів, а вступив 1944 р. на філологічний факультет Харківського державного університету на заочне відділення.

У 1945 р. Валерій Айзенштадт з невідомих для нас причин прийняв для себе доленосне рішення, подавши заяву про переведення на другий курс театрознавчого факультету Харківського театального інституту. Керівництво інституту цю заяву задовільнило і вже із жовтня 1945 року – він студент другого курсу театрознавчого факультету. Свій новий курс студент-театрознавець жартома називав “десять дівок – один я” (разом з ним навчалося десять дівчат), а однокурсниці у відповідь прозвали його “першим хлопцем на селі”. Його ерудиція, любов до театру і професійна наполегливість не залишалися непоміченими, досить швидко він став “визнаним лідером, душею курсу та його серцем” [6]. Життя вирувало, навчання поглинало і захоплювало. “Усі ми, мешканці милого двоповерхового особняка на розі Сумської та Раднаркомівської, зрозуміло були пристрасними театрами, які жваво обговорювали в аудиторіях, коридорах і курилці останні театральні новини. Добре було що обговорювати. На злеті післявоєнних негод був Театр імені Шевченка – у той час один з кращих в країні, і Театр російської драми, і Театр музкомедії. І звісно, повз нашу увагу не проходили статті та рецензії у харківській пресі, які також

² Житницький Анатолій Зінов’євич (1935–2021) – колега і друг Валерія Айзенштадта, педагог, письменник, драматург, мистецтвознавець, кандидат мистецтвознавства, доцент, професор катедри мистецтвознавства, літературознавства та мовознавства ХДАК, організатор мистецтвознавчих читань пам’яті В. М. Айзенштадта “Драма, вистава, глядач...”.

Заява Валерія Айзенштадта про вступ до Харківського театрального інституту. 1945 р.

ставали об'єктом жвавих пересудів", – згадував він через роки [2, с. 136]. Історико-теоретичні знання театрознавці отримували від авторитетних професорів: О. Розенберга, І. Каганова, М. Самаріна, А. Плетньова, В. Буквіна та ін. Таємниці творення театру розкривали зірки харківської сцени. Допитливий курс прагнув осягнути все і, крім обов'язкових предметів, на їхнє прохання, за ствердженням Анатолія Літка³: "Леся Федорович Дубовик вводив критиків-початківців в режисуру, Іван Сергійович Любич викладав акторську майстерність, проводилися навіть уроки танців" [7], Роман Черкашин вів практичні заняття з художнього слова, студенти мали нагоду спостері-

гати за процесом створення вистав Мар'яном Крушельницьким від застільного періоду до прем'єри у Харківському театрі імені Т. Шевченка.

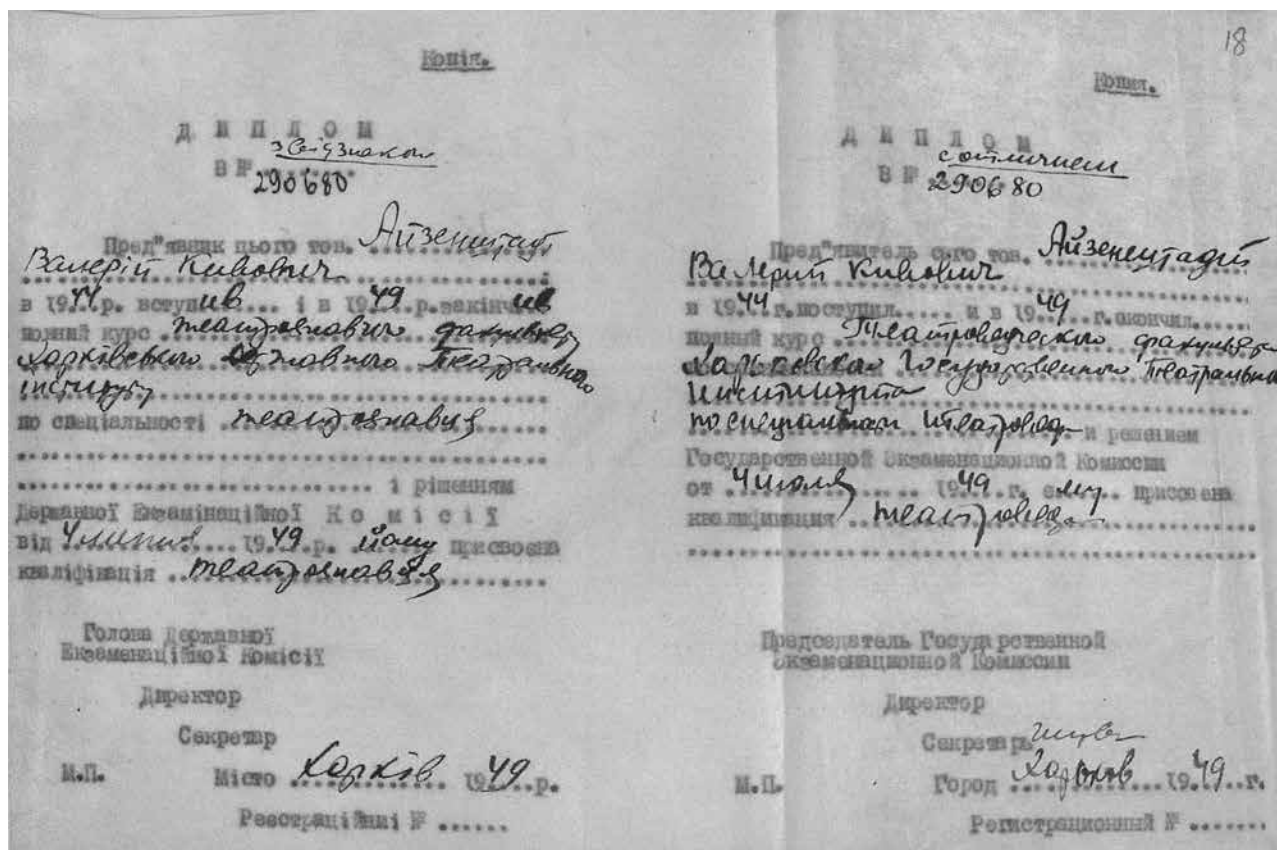
А найголовнішими для багатьох, зокрема для Валерія Айзенштадта, стали заняття з театральної критики від "старого газетного вовка" [2], досвідченого і талановитого журналіста, завідувача відділу культури газети "Красное знамя" Володимира Морського. Викладаючи студентам "Рецензентський практикум", Морської прищеплював їм практичну звичку писати щодня відгуки, рецензії, огляди на культурні події в місті, навіть на незначні, на перший погляд. Спонукав студентів друкуватися, надаючи зокрема шпальти свого видання. Привчав їх до аналізу художніх процесів, полеміки у жвавих обговореннях мистецьких явищ в аудиторії. На жаль, ці уроки критичної майстерності були недовгими. У країні набирала обертів репресивна лихоманка, під прицілом якої опинилася репертуарна політика театрів та театральна критика. Її жертвами стала плеяда яскравих журналістів, театральних критиків, драматургів, зокрема й викладачі театрального інституту, а саме Морської, затаврований, звільнений і вигнаний звідусіль, згодом був замордований у таборах. Сам Валерій Миколайович з плином десятиліть із теплотою й вдячністю згадував свого вчителя.

Репресивні кампанії 1946–1949 рр. побіжно зачепили й студента Айзенштадта. Перший раз у 1946 р., коли разом зі своєю однокурсницею Людмилою Поповою він створив рукописний театральний журнал "Наше мистецтво", у якому, зокрема, розмістив свої враження від вистав московських театрів у формі щоденника. "Невинні достатньо наївні роздуми театрознавця-початківця про вистави московських театрів ледь не вартували йому професії, а можливо, і чогось більшого. [...] Ця студентська витівка легко могла бути прирівняна до чого завгодно, але закінчилося більш-менш добре, хоча в ті часи бувало всяке [...]", – писав у спогадах Анатолій Житницький [6].

Студентський журнал став приводом для розгромної статті за авторством кумирів студентів-театрознавців Л. Жаданова (Лівшиця) і Б. Мілявського "Про недоліки ідеологічної роботи у Харківському театральному інституті" у газеті "Красное знамя" [5]. "Акули пера [...] каменя на камені не залишають ані від журналу, ані від мого твору в особливості", – згадував сам Айзенштадт [2, с. 139]. На диво, все обійшлося без серйозних наслідків, а сам "видавець" отримав повчальний урок професіоналізму вже в особистій розмові зі Львом Лівшицем, яка стала початком багатолітньої дружби.

Вдруге хмари згустилися вже у 1949 році, під час "найганебнішої, мерзенної" [2] кампанії боротьби з "безродними космополітами". На одних із десятків

³ Анатолій Якович Літка (1935–2008) – режисер, педагог, заслужений діяч мистецтв України. Навчався у Харківському театральному інституті на акторському (1952–1956), згодом на режисерському (1958–1963) відділеннях.

Копія диплому студента Валерія Айзенштадта з особової справи.

Валерій Айзенштадт – випускник Харківського театального інституту. 1949 р.

“пророботочних” зборів тих часів, студентів п’ятого курсу Айзенштадту закидали викривлення та ідеологічні помилки під час читання лекції про творчість російського актора Олександра Ленського, де він необачно назвав улюблені дитячі ігри майбутнього мистця в Робінзона Крузо і Дон Кіхота. У спогадах Валерій Миколайович писав: “один з педагогів заявив, що тим самим я позбавив Ленського «його національного коріння»” [2, с. 141]. Серйозних наслідків вдалося уникнути й цього разу. Паралельно з навчанням на випускному курсі працював на кафедрі завідувачем кабінету історії театру, отримав Сталінську стипендію та зрештою закінчив інститут із червоним дипломом у 1949 р.

Дипломований театрознавець, майбутній професор розпочав свою професійну кар’єру старшим методистом обласного будинку народної творчості, а заразом відбулося “входження” в театральну критику. Його найперші публікації з’явилися ще у студентські роки 1947 р. – це вже згадана стаття у “Радянському мистецтві” та рецензія на філармонічний концерт, написана за дорученням Морського і надрукована у газеті “Красное знамя”. У 1949 р. театральна публіцистика Харкова, що зазнала нищівного розгрому, переживала дефіцит кадрів і з чотирьох випускників театрознавчого факультету була укомплектована бригада для висвітлення театального життя міста. Айзенштадт у складі цієї бригади був одним із найбільш активних і

плідних рецензентів. У цей період, “оскільки його прізвище багатьом різало слух” [4], з’явився нейтральніший [3] псевдонім – В. Ніколаєв, яким він підписував рецензії до кінця 1970-х років. “З того часу рецензування вистав як місцевих, так і театрів, що гастролювали в місті, стало важливою частиною мого життя, не менш важливою, ніж педагогічна і наукова робота”, – писав він у передмові до “Харкова театрального” [1, с. 4].

У своїй публіцистиці В. Айзенштадт фіксує театральний процес у Харкові, рецензує книги з історії театру та з питань драматургії, пише відгуки на кіноновинки та огляди сучасної драматургії на сторінках місцевих (“Красное знамя”, “Соціалістична Харківщина”) та республіканських газет (“Радянське мистецтво”, “Літературна газета”, “Радянська культура”, “Соціалістична культура”, “Советская культура”, “Культура і життя”), профільних журналів (“Український театр”, “Театр”, “Прапор”, “Вітчизна”, “Мистецтво”, “Вопросы литературы”). Об’єктом його уваги ставали як імениті театри й легендарні актори, так і щойно утворені колективи, актори-початківці й навіть студентські чи аматорські вистави. На його рецензії очікували з хвилюванням і нетерпінням, “звіряючи “стрілки” творчого пошуку з оцінкою неупередженою і піднесеною” [7]. Саме до нього, як засвідчує Олександра Гланц⁴, зверталися редактори харківських газет, коли “мова йшла про найбільш складні, проблемні вистави, коли автору потрібно було проявити об’єктивність та гарний смак, вміння сказати все доказово, просто й зрозуміло, нікого з виконавців не образивши” [4].

Приблизна кількість критичного доробку Валерія Айзенштадта – близько 500 статей. До збірки рецензій “Харків театральний”, яку він уклав та видав 1996 р., увійшла лише десята частина його публіцистики, настільки вимогливим він був до самого себе, прискіпливо і суворо здійснюючи відбір: “[...] відібрав декілька, а решту попрохав нікому не показувати, – зауважує бібліограф театально-музичної бібліотеки Тетяна Бахмет, – [...] Актуальність та чесність – ось критерії, якими він користувався при підготовці книги, так і в житті” [3, с. 83]. Очевидно, певну частку рецензій він уважав даниною часу і малоцікавою для читача, або сам привід для написання малозначним та не показовим для художніх процесів доби. Час безумовно залишив свій відбиток на статтях Айзенштадта, рецензії подекуди позначені поширеною лексикою епохи. Але її частка мізерна: він не зводить аналіз до

Валерій Айзенштадт – старший методист обласного будинку народної творчості. Початок 1950-х рр.

вульгарно-соціологічної доктрини та виключно до розкриття ідеологічного змісту художнього твору, намагається уникати цитувань класиків партійної літератури та врешті-решт ставить художньо-естетичні критерії оцінок понад усе. Його критика могла бути гострою, часом безжальною, проте завжди аргументованою й доказовою. “У рецензіях, як і в житті, він завжди був коректним, стриманим, інтелігентним, переконливим” [4].

Цей накуп часу чітко усвідомлював і сам Валерій Миколайович, стверджуючи у передмові до збірки “Харків театральний”: “Зрозуміло, чимало «пасажів» у цих статтях і рецензіях сьогодні мені здаються наївними, поверхневими, навіть одіозними” [1, с. 5]. Заразом, укладаючи збірку, він не намагався скорочувати чи редагувати власні тексти, а підходив як науковець, що працює з історичним документом: “Однак, я свідомо не змінював у них жодного слова, не робив жодної купюри, адже лише так вони зберігають значення нехай скромного, але документа, документа часу, документа авторської свідомості” [1, с. 5].

У рецензіях Айзенштадта задокументовані театральні хроніки кількох десятиліть, зміна політичних епох, естетичних векторів, акторських та режисерських поколінь. Він був свідком творчос-

⁴ Гланц Олександра Яківна (1919–2014) – журналістка. Працювала у редакції газети “Соціалістична Харківщина” (1945–1974) коректоркою, журналісткою, завідувала відділом культури.

ти видатних майстрів (Івана Мар'яненка, Мар'яна Крушельницького, Валентини Чистякової, Данила Антоновича, Олександра Сердюка, Софії Федорцевої, Олександра Крамова, Володимира Розена, Олександра Івашутича та інших), які доволі приязно і з неприхованим інтересом спостерігали за його входженням у критику. Маючи тонкий смак і професійне чуття, він прискіпливо спостерігав за дебютантами. За окремою подією і театральною прем'єрою був здатен розгледіти важливі, поворотні віхи у театральному мистецтві чи навпаки – загрозливі тенденції. Саме він свого часу зафіксував початок доби “дорослого” репертуару в Харківському театрі ляльок, підсумовуючи рецензію на прем'єру вистави “Чортів млин” Віктора Афанасьєва, писав: “Це гарний початок, і хотілося б, щоб він знайшов своє продовження. Воістину неоглядний репертуар театру ляльок” [1, с. 24]. Вітав відкриття малої сцени у Харківському театрі імені Т. Шевченка: “Взято новий рубіж всім і одразу, з першої спроби, вдається вкрай і дуже не часто. Важливо почати; важливо зрозуміти, що мета досягнута, що дорогу здолає той, хто йде”⁵ [1, с. 68]. Вдумливо аналізував перші кроки нового харківського колективу Молодіжного театру-студії Петра Бойка у статті з промовистою назвою “Новий театр. Злети і падіння”. За рядками рецензій відчутна щира небайдужість до об'єкта критики, як слушно відзначив Б. Пожуровський, Валерій Айзенштадт “переживав невдачі харківських театрів як особисту біду. А якщо щось раптом виходило, радів цьому як найбезпосередніший глядач” [9].

Чимало у рецензіях автор розмірковує над жанровим вирішенням вистави або п'єси, чи то комедія або сатира (“Вирішення сатиричної теми”, “На озброєнні – сміх”), чи документальна драма. Не терпів невтриманості чи недбалого порушення жанрово-стильових меж: “Отже, Харківський тюг визнав за можливе видати за документальну драму⁶ дещо їй протилежне. Ось чому варто голосно сказати про цей на перший погляд приватний випадок театральної практики. Адже у Харківського тюга можуть знайтися наслідувачі [...]” [1, с. 46]. З особливою увагою аналізував вистави на історичні теми, адже це збігалось з його науково-дослідницькими інтересами. І тут проявляв себе не лише як знавець історичної драматургії, але й історії як такої. Так, у статті “Театр звинувачує” про прем'єру “705 днів до Нюрнберга” Зиновія Сагалова у постанові Олександра Біляцького в Харківському театрі імені Т. Шевченка він робить

розлогий історичний екскурс із цитуванням газетних передовиць часів судового процесу над військовими злочинцями у Харкові.

Поза увагою Айзенштадта-рецензента не залишалося нічого – аналіз п'єси й режисерського втілення, змістові акценти та мізансценічне рішення, тонкощі роботи художника та композитора, світлове оформлення. Із захопленням, образно та колоритно писав він про акторське виконання і брав до уваги навіть дихання глядацької зали як критерій оцінки вистави: “Дивна справа! Цей не позбавлений багатьох і багатьох прорахунків спектакль⁷ справляє набагато більше враження на уми та серця, ніж інші впевнені й “гладкі” роботи. Мені давно вже не доводилося бачити (точніше чути) такої мовчазної, зосередженої, цілком зануреної в те, що відбувається на сцені, глядацької зали” [1, с. 64].

Обсяг рецензій Айзенштадта часом був більшим і змістовнішим, ніж передбачено газетним форматом. І в цьому також заслуга редакторів, які довіряли авторському слову, не скорочували, не підчищали та не узгоджували тексти “на горі”. З великою вдячністю згадує він у передмові до збірки “Харків театральний” їх імена (О. Ситник, О. Гланц, І. Ковьяров, Г. Макеєва, В. Долганов, Н. Щербакова, І. Румянцева, Л. Попова), а вони, своєю чергою, віддавали належне авторів. Досить цінним є відгук багатолітнього редактора газети “Соціалістична Харківщина” Олександри Гланц, яка зазначала, що статті В. Айзенштадта не потребували редагування: “На високому професійному рівні йому вдавалося так проаналізувати виставу, задум режисера та його втілення акторами, що це було переконливо і для учасників вистави, і для широкого кола читачів – любителів мистецтва. Статті Валерія Миколайовича були вибудовані так логічно, а висновки так взаємопов'язані з усім викладеним, що скорочувати (а в газетній практиці такі вимоги виникали часто) було практично не можливо” [4].

Інша грань театрознавчого таланту Валерія Айзенштадта – наукова. Досить швидко і легко відбувалось його сходження на науковий Олімп. У 1962 році він захистив кандидатську дисертацію у Всесоюзному інституті історії мистецтв (пізніше – Всесоюзний науково-дослідний інститут мистецтвознавства). Вже за десять років у 1972 р. там само, у ВІМ, він захистив і докторську. Всесоюзний інститут історії мистецтв – єдина наукова інституція Радянського Союзу того часу, де за театрознавчим фахом можна було захиститися. Валерію Миколайовичу це вдалося двічі й досить довгий час він був одним із

⁵ Стаття “Мала сцена – великі сподівання” була присвячена виставі “Воронячий гай” за п'єсою О. Вампілова у постанові О. Біляцького.

⁶ У статті “Обережно історія” йдеться про виставу “Замах” (Л. Войтенко, Г. Макачук), режисер Л. Величко.

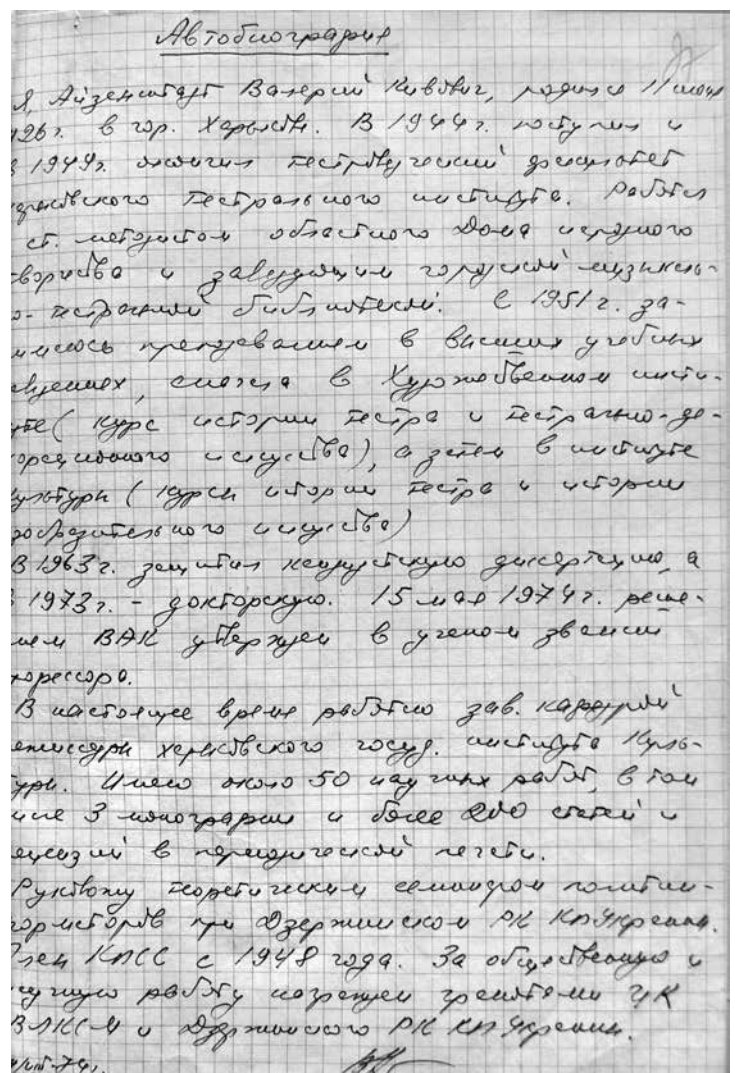
⁷ Про виставу “705 днів до Нюрнберга” З. Сагалова, режисер О. Біляцький у Харківському театрі ім. Т. Шевченка.

небагатьох театрознавців в Україні з докторським ступенем, у Харкові – єдиним. Його наукову думку цінували, поважали та брали до уваги. Багато років він був опонентом кандидатських і докторських дисертацій у провідних мистецтвознавчих інституціях Києва, Москви, Тбілісі, Ленінграда та інших міст. У його особистому архіві, що нині зберігається в Харківській музично-театральній бібліотеці, десятки відгуків на автореферати та на самі дисертації, на методичні рекомендації, посібники навчальні програми, монографії та дипломні роботи. Він був справжнім подвижником розвитку науки у ХДАК. Саме за його безпосередньої участі в Харківській державній академії культури почала діяти спеціалізована рада із захисту дисертацій, яку він очолював багато років, чесно і добропорядно виконуючи свої обов'язки. Для Валерія Айзенштадта, “коли мова йшла про науку, про істину, переставали існувати всі побічні обставини: кон'юнктура, приятельські відношення, чиї б судження це не були” [8], і навпаки, коли він бачив людину талановиту і перспективну – був готовий беззастережно підтримувати та допомагати. Авторитетну думку Валерія Айзенштадта в наукових колах високо цінували його колеги, багато років він був рецензентом дисертацій у ВАК України і членом інших вчених рад та наукових комісій, під його керівництвом захистили дисертації чимало науковців. “Він взагалі був активним вченим, який брав участь у розвитку мистецтвознавчої науки в Україні й не тільки” [6].

Розповідь про Валерія Миколайовича була б не повною, якщо оминати педагогіку, яка була органічним продовженням його критичної та наукової діяльності, адже як сам він наголошував: “І всі ці види діяльності виявилися тісно взаємопов'язані: дослідження в області історії театру допомагали глибше розібратися у його сьогодиншньому дні, поточна критична робота сприяла можливості тісніше пов'язувати минуле і теперішнє у викладанні історії драматургії та сценічного мистецтва” [1, с. 4]. Викладанню він присвятив, як і критиці, майже півстоліття (1951–1999), віддавав цій справі пристрасно і самовіддано. Його лекції відвідували у різні часи студенти всіх трьох мистецьких вишів міста: Харківського художнього інституту (нині ХДАДМ, 1951–1954), де він викладав “Історію театру” та “Історію театральнo-декораційного мистецтва”; Харківського державного інституту мистецтв (нині ХНУМ імені І. П. Котляревського, 1974–1982), читав курс “Історія образотворчого мистецтва” та багато років був головою атестаційної комісії із захисту дипломних робіт театрознавців. Але його викладацьке життя все ж нерозривно було пов'язане з Харківською державною академією культури, куди він прийшов викладачем у 1954 р. на факультет культпросвіт роботи, тоді ще бібліотечного інституту, був завідувачем катедри режисури (1972–1988) і завершував свій шлях професором, завідувачем катедри мовної майстерності (1992–1999), мріяв трансформувати її у теоретичну катедру мистецтвознавчого спрямування, якою вона зрештою і стала, але вже без нього. Майбутнім режисерам масових свят він читав “Історію театру і драматургії”, “Історію образотворчого мистецтва”, був ініціатором уведення до навчальних планів “Ос- нов драматургії”.

Валерій Айзенштадт, 1970-ті рр.

Автобіографія Валерія Айзенштадта з особової справи Харківського державного інституту мистецтв ім. І. Котляревського. 1974 р.

Валерій Айзенштадт під час лекції.

Як викладач Валерій Айзенштадт був наділений талантом яскравого лектора, відкритим і небайдужим до думки молодого співрозмовника, намагався не пропускати творчі покази студентів і брати участь в обговореннях, нерідко захищаючи їх перед суворими колегами, водночас аналізував роботи безпристрасно та доброзичливо. Його архів зберігає кілька товстих тек із конспектами лекцій з історії театру. Списані щільним, не завжди розбірливим почерком поживклі папери, є свідченням кропіткої підготовчої роботи, демонструють обсяг матеріалу, ґрунтовне опрацювання джерел, струнке вибудовування лекції і широкий діапазон прикладів із театральних вистав. Проте мені особисто не доводилося бачити, щоб він читав лекції з конспекту, він завжди вільно подавав матеріал, оперував датами та фактами, не потребуючи шпаргалки. Про його педагогічний талант щирий відгук залишив Анатолій Житницький: “Знаннями він володів феноменальними, лекції читав дуже цікаво, емоційно, можна сказати віртуозно, вражаючи аудиторію масштабністю та глибиною думки, вмінням гранично зрозуміло й чітко аналізувати драму і виставу. Та була в його манері читання певна таємниця: все та всім було чутно і зрозуміло, хоча він і в житті розмовляв неголосно, лекції також читав глухуватим, надтріснутим голосом, надсаджуючи прокурені голосові зв’язки” [6].

У спадок театральному Харкову залишилось і дітище Валерія Айзенштадта – Харківська спеціалізована музично-театральна бібліотека. Ідея створити зібрання літератури з усіх видів мистецтв, мистецької періодики, нотних та репертуарних видань, яка виникла в молодого методиста будинку народної творчості на початку 1950-х років, вражає масштабом мислення, спрямованим у майбутнє. Таких унікальних ко-

лекцій, відверто скажемо, небагато. Історія створення бібліотеки, зрештою, добре описана [3], і в бібліотеці дбайливо зберігають пам’ять про свого засновника і першого завідувача (1955–1959): “Він залишився в нашої пам’яті найрозумнішим, доброзичливим, жадібним до нових книжок і нових вражень. Засновником. Вчителем. Читачем. Другом” [3, с. 84], – відзначає Тетяна Бахмет. Валерій Айзенштадт не просто був “своїм” у бібліотеці, читачем із персональним формуляром № 1, але й охоронцем, помічником і радником у всьому. Рідну бібліотеку відвідував не лише на свята чи ювілеї, а практично щотижня (окрім вибору книжок та свіжої преси мав ще один обов’язковий ритуал – поспілкуватися зі співробітницями в курілці про життя-буття, “пригощаючи” всіх дефіцитними у 90-ті цигарками “Космос”), а коли стан здоров’я вже не дозволяв приходити особисто, то свіжі газети та журнали, як і усні новини, йому доставляли додому.

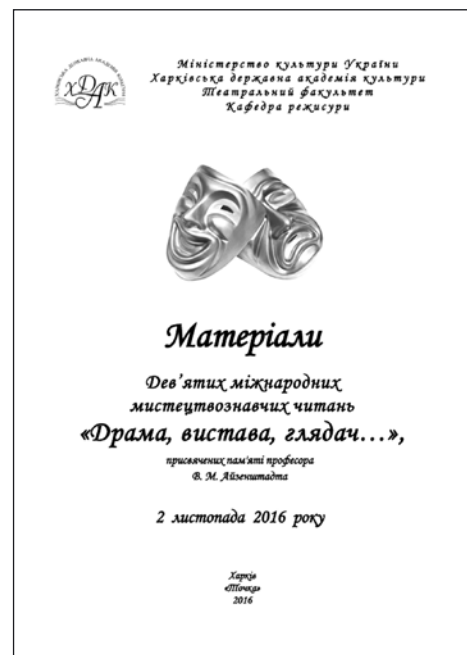
До останніх років життя Валерій Айзенштадт продовжував активну наукову та педагогічну діяльність, керував дисертантами і головував на випускних іспитах студентів-театрознавців рідної для себе катедри театрознавства, щоразу прискіплюючи перечитуючи дипломні роботи й перетворюючи формальний іспит у жваву професійну дискусію. З непідробним інтересом очікував на нові прем’єри харківських театрів, друкував рецензії у новостворених чи перейменованих місцевих газетах, а на його відгуки, як завжди, затамувавши подих, очікували творці вистав. Повертав борги своїм друзям та вчителям. Коли у Харківському педагогічному університеті імені Г. Сковороди в 1996 році заснували читання молодих вчених пам’яті Льва Лівшиця, брав у їхній організації активну участь, залучаючи своїх студентів й аспірантів, а згодом долучився до книжки спогадів

Валерій Айзенштадт з випускниками режисерського відділення Харківського державного інституту культури. 1985 р.

про колегу, друга Льва Лівшиця [2]. Про Володимира Морського окремих спогадів не залишив, проте його ім'я неодмінно фігурувало у різних публікаціях [1; 2] та усних розповідях. Уже після смерті самого Валерія Миколайовича, в першу річницю у 2000 р. його друг та колега Анатолій Житницький організував у ХДАК Мистецтвознавчі читання пам'яті В. М. Айзенштадта “Драма, вистава, глядач...”. Понад півтора десятиліття (2000–2016) ці читання об'єднували викладачів, аспірантів та студентів не лише Харківської академії культури, а й, звісно, Харківського університету мистецтв, Харківської академії дизайну, Харківського педагогічного університету, а згодом переросли у міжнародний формат. Прикро, що і ця сторінка сьогодні перегорнута...

Чи означає це, що все пішло в небуття, з невідворотним відходом тих, хто знав і пам'ятав? Сподіваємося, що ні, адже незрима присутність зберігається в усних розповідях, що вже набувають статусу легенди – про принципового і суворого критика; у діяльності учнів, які назавжди засвоїли уроки вчителя та намагаються жити й діяти за його настановами в професії, нерідко згадуючи його життєві поради; у вдячності багатьох, на чію професійну долю він мав безпосередній вплив. Зрештою, старі і нові читачі музично-театральної бібліотеки завдячують можливістю скористатися цим унікальним зібранням саме Айзенштадту, хоча, звісно, цього й не підозрюють. Цілком справедливим було би, якби сьогодні бібліотека носила ім'я саме Валерія Айзенштадта, адже його внесок не лише у створення та розвиток конкретної бібліотеки, але

Обкладинка “Матеріалів Дев'ятих міжнародних мистецтвознавчих читань “Драма, вистава, глядач...”, присвячених пам'яті професора В. М. Айзенштадта 2 листопада 2016 року”.

й театрального Харкова в рази більший, ніж ім'я всім відомого режисера-реформатора, яке бібліотека мала донедавна. Нові покоління дослідників історії театру, реконструюючи театральний процес у Харкові ХХ століття, не оминуть його постати, звертатимуться до його рецензій та наукових публікацій, і театральний Харків Валерія Айзенштадта ставатиме зримим у супереч невластивому часові.

Джерела і література

1. Айзенштадт В. К. Харків театральний. Харків, 1996. 124 с.
2. Айзенштадт В. К. Это было давно – это было недавно // О Лева Лившице. Воспоминания друзей. Иерусалим: Филобиблон, 2007, с. 136–143.
3. Бахмет Т. Валерій Айзенштадт: життя, яке належить історії // Переступи порог бібліотеки. Харків: Роми, [б. р.]. С. 80–109.
4. Гланц А. Автор, которого не нужно было редактировать : [матеріали з особистого архіву автора]. [Б. м.: б. в., б. р.].
5. Жаданов Л., Милиавский Б. О недостатках идеологической работы в Харьковском театральном институте // Красное знамя. 1946. 28 дек.
6. Житницький А. Жизнь, отданная театру : [матеріали з особистого архіву автора]. [Б. м.: б. в.], 2000–2005.
7. Литко А. Он человеком был во всем : [матеріали з особистого архіву автора]. [Б. м.: б. в., б. р.].
8. Милиавский Б. Ровесник : [матеріали з особистого архіву автора]. [Б. м.: б. в., б. р.].

9. Полюровский Б. Валя, Валечка, Валерий Николаевич.... : [матеріали з особистого архіву автора]. [Б. м.: б. в., б. р.].

References

1. Ayzenshtadt V. K. Kharkov teatralnyy [Theatrical Kharkiv]. Kharkov, 1996. 124 p.
2. Aizenshtadt V. K. Eto bylo davno – eto bylo nedavno [It was long ago – it was recently] // O Leve Lyvshytse. Vospomynaniya druzei. Yerusalyim: Fylobyblon, 2007, c. 136–143.
3. Bakhmet T. Valerii Eizenstadt: zhyttia, yake nalezhyt istorii [Valerii Eizenstadt: a life that belongs to history] // Pereštupy poroh byblyoteky. Kharkov: Romy, [b. r.]. S. 80–109.
4. Glants A. Avtor, kotoroho ne nuzhno bylo redaktyrovat [An author who did not need to be edited] : [materialy z osobystoho arkhivu avtora]. [B. m.: b. v., b. r.].
5. Zhadanov L., Myliavskiy B. O nedostatках ideologicheskoy raboty v Kharkovskom teatralnom ynštute [On the shortcomings of ideological work in the Kharkov Theater Institute] // Krasnoe znamia. 1946. 28 dek.
6. Zhyntyskiy A. Zhyzn, otdannaia teatru [A life dedicated to the theater] : [materialy z osobystoho arkhivu avtora]. [B. m.: b. v.], 2000–2005.
7. Lytko A. On chelovekom byl vo всем [He was a human in everything] : [materialy z osobystoho arkhivu avtora]. [B. m.: b. v., b. r.].
8. Myliavskiy B. Rovesnyk [Contemporary] : [materialy z osobystoho arkhivu avtora]. [B. m.: b. v., b. r.].
- Poiurovskiy B. Valia, Valechka, Valeryi Nikolaevych.... : [materialy z osobystoho arkhivu avtora]. [B. m.: b. v., b. r.].

Yana PARTOLA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5503-2208>

Candidate of Art Studies,

Curator of the museum at the Taras Shevchenko Drama Theater in Kharkiv

вул. Сумська, 9, Харків, 61057, Україна

e-mail: partola1905@gmail.com

VALERII EISENSTADT'S THEATRICAL KHARKIV (Marking the Centenary of His Birth)

Abstract. This article examines the life, scholarly, pedagogical, and critical work of the distinguished Ukrainian theater scholar Valerii Mykolayovych Eisenstadt, Ph.D. in Art History. It highlights the stages of his professional development during the difficult times of ideological pressure and repression. Particular attention is paid to V. Eisenstadt's theatrical journalism, as well as his unique contribution to the creation of the first specialized music and theater library in the Soviet Union at that time. Based on the recollections of his contemporaries, archival materials, and the collection of reviews Kharkiv Theater, a comprehensive portrait of the scholar has been reconstructed.

Keywords: Valerii Eisenstadt, theater studies, theater criticism, Kharkiv, history of theater, Kharkiv Specialized Music and Theater Library.

Стаття надійшла до редколегії 3.08.2026

Прийнята до друку 24.08.2026